

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“

ПЕДАГОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

КАТЕДРА „СОЦИАЛНИ ДЕЙНОСТИ“

ЕКАТЕРИНА ГЕОРГИЕВА УЖИКАНОВА

**СОЦИАЛНА РАБОТА С ДЕЦА И СЕМЕЙСТВА В ПОДКРЕПА
НА РАННОТО ДЕТСКО РАЗВИТИЕ**

АВТОРЕФЕРАТ

ЗА ПРИСЪЖДАНЕ НА ОБРАЗОВАТЕЛНА И НАУЧНА СТЕПЕН

„ДОКТОР“

Област на висше образование 3. Социални, стопански и правни науки

Професионално направление 3.4. „Социални дейности“

Докторска програма „Социални политики и социална работа“

**Научен ръководител:
Доц. д-р Людмила Векова**

гр. Пловдив, 2023 г.

Дисертационният труд „Социална работа с деца и семейства в подкрепа на ранното детско развитие“ е обсъден на заседание на катедра „Социални дейности“ на Педагогическия факултет към Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ и е насрочен за защита. Защитата на дисертационния труд ще се състои на 31 март 2023 г. от 13 ч. в Заседателната зала на Педагогическия факултет, Нова сграда на ПУ „Паисий Хилендарски“, град Пловдив.

Дисертационният труд е с обем 161 страници и се състои от увод, три глави, обобщение, изводи, препоръки за практиката, а също и списък на цитираната литература – 105 заглавия, от които 81 на кирилица и 24 на латиница. Дисертацията съдържа 41 фигури и една схема.

Материалите по защитата са на разположение в Нова сграда на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, бул. „България“ 236, Пловдив.

Съдържание

Увод	4
1. Актуалност	4
2. Обект, предмет, цел и задачи на изследването	5
3. Структура и изследователски методи на дисертационния труд	5
ГЛАВА ПЪРВА	
РАННОТО ДЕТСКО РАЗВИТИЕ –	
ЗНАЧЕНИЕ И ПЕРСПЕКТИВИ ЗА ПОДКРЕПА	6
ГЛАВА ВТОРА	
СОЦИАЛНА РАБОТА С ДЕЦА И СЕМЕЙСТВА	
В ПОДКРЕПА НА РАННОТО ДЕТСКО РАЗВИТИЕ	9
ГЛАВА ТРЕТА	
ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА СЪЩЕСТВУВАЩИ ПРАКТИКИ	
НА СОЦИАЛНА РАБОТА В ПОДКРЕПА НА РАННОТО ДЕТСКО РАЗВИТИЕ	17
Заключение	28
Приноси	30
Публикации	31
Литература.....	32

УВОД

1. Актуалност

Представяйки ранното детско развитие като сложен процес, съществуват множество възможности той да бъде подкрепен, дори да няма „видима“ или „регистрирана“ от специалистите нужда. Колкото по-пълноценно е усвояването на знания и умения в ранното детство, толкова по-качествено и пълноценно ще е справянето на детето с по-сложни задачи с нарастването на възрастта, което определя и значението на нуждата от подкрепа към децата и семействата. Това развитие се подпомага от родителите, от средата, от общността и зависи от техните разбирания, ресурси, възможности и ограничения. Доказано е, че последствията от семейното възпитание (позитивни или негативни) са дълготрайни и рефлексират по своеобразен начин върху ефекта на възпитателния процес (Кръстева, 2005, с. 141). В съгласие с твърдението на Г. Маджаров, че детството е „период от живота, през който възрастните организират усвояването на знания и поведение от децата“ (Маджаров, 2011), то ясно се отличава важната роля на семейството като основа за благоприятната и благотворна среда за развитие на детето.

В този сензитивен период – ранното детство, оказването на навременна подкрепа към родителите има изключително значение. Подкрепата и насърчаването на семействата за преодоляване или намаляване на негативните последствия, е предпоставка детето да развие в максимална степен своя потенциал. Във фокуса на трудностите за нашето време се откроява качеството на семейната грижа като най-бързо променящата се величина, която съвсем обяснимо променя и детството. Когато родителите и семействата са информирани и подкрепени за важните моменти в детското развитие, когато вниманието им е насочено върху ранните години на детето и тяхното значение за определяне на бъдещото му представяне, то минимизирането на рисковете за пълноценното израстване на детето е по-сигурно. Подкрепата на всеки член на обществото е необходима, когато съществуват рискови предпоставки за качество му на живот, за неговото развитие, реализация, здравословно състояние и други характеристики. Подкрепата, независимо от нейните приоритети – икономическа стабилност и развитие, социална сигурност и закрила или образователно развитие, в контекста на държавната политика, е основополагаща за ограничаване на неблагоприятните последици, влияещи върху качеството на живот, сигурността и благосъстоянието на гражданите. Но „за да се окаже на едно дете в ранна възраст цялата необходима подкрепа, съвсем не е необходимо да се доказва, че това има положителен икономически ефект“ (Уницеф, 2010). Подобряването на качеството на живота на малките деца вече е приоритет, изразен чрез изследователски и политически инициативи (Woodhead, 2006). Прегледът на наличната литература по заявената проблематика показва, че емпирично тя не е достатъчно разработена и не се откриват цялостни изследвания в България, които пряко да проучват практиката по отношение на социалната работа в подкрепа на ранното детско развитие. Тези предпоставки определят и необходимостта от дефинирането на единно разбиране за значението на ранната подкрепа на децата и семействата, както и от посочването на подходящи форми за подкрепа на родителството, на детското развитие и превенция на рисковете за здравето, емоционалното развитие, социалното представяне и бъдещото развитие на децата.

Представеният поглед върху значението на социалната работа с деца и семейства в подкрепа на ранното детско развитие и родителство, конкретизира нуждата от обединяване на усилията за създаване на подходяща основа за развитието на иновативни модели за подкрепа на ранното детско развитие като инвестиция в бъдещето на поколенията.

2. Обект, предмет, цел и задачи на изследването

Обект на изследване в дисертационния труд са теоретични модели и актуални практики на социална работа в подкрепа на ранното детско развитие.

Предмет на изследване са методи и подходи, които подкрепят ранното детско развитие в действащи социални услуги на територията на страната.

Цел на дисертационния труд е да се изследват и оценят теоретичните основи и практиката на социалната работа с деца и семейства в подкрепа на ранното детско развитие и се предложат подходи, методи и дейности за подобряване на ефективността на социалната работа в подкрепа на ранното детско развитие.

Задачи

За постигане целта на разработката са поставени следните задачи:

1. Да се изяснят същността и значението на подкрепата на ранното детско развитие.
2. Да се проучи предоставянето на подкрепа на ранното детско развитие в практиката на социалната работа и действащи социални услуги в страната.
3. Да се изясни насочеността на социалната политика в подкрепа на децата в ранна детска възраст и на техните семейства.
4. Да се идентифицират реалните дефицити в социалната работа, подкрепяща ранното детско развитие.
5. Да се разработи модел на социална работа за интегрирана подкрепа на ранното детско развитие за противодействие на детската бедност и социално изключване.
6. Да се формулират препоръки за развитието и прилагането на методи и подходи в социалната работа, насочена към интегрирана подкрепа на ранното детско развитие на национално и институционално ниво.

Изследването тества следните работни хипотези:

1. Ако се създаде оптимален модел на социална работа за интегрирана подкрепа на ранно детско развитие, то ще се постигне подобряване на качеството на грижата за децата и развитието им в семейна среда.
2. Ефективността на социалната работа в подкрепа на ранното детско развитие ще се подобри, ако се обогати набора от дейности, методи и подходи в социалните услуги, насочени към децата и семействата в риск.

3. Структура и изследователски методи на дисертационния труд

Съдържанието на дисертационния труд е структурирано в увод, три глави и заключение. В Приложения са поместени използваните анкетна карта и форма за полу-структурирано интервю.

Методите на изследване кореспондират с целите на дисертационния труд и в хода на работата са използвани:

- **Документален метод за проучване и анализ на дейността на пилотен проект „Център за ранно детско развитие“**, реализирана в гр. Асеновград, чрез проведено наблюдение на отделни процеси при реализиране на социалната работа при предоставяне на услугите, проучване на работна документация, свързана с отчитане на потреблението на отделните услуги в центъра.
- **Анкетен метод за проучване на практиката**, касаеща подкрепата на ранното детско развитие в действащи социални услуги на територията на страната.
- **Качествен метод и провеждане на полу-структурираното интервю** с ръководители на социални услуги в общността и на социални услуги от резидентен тип.
- **Статистически методи за обработка на първичната информация**, статистическа групировка, прекодиране и анализ.

ГЛАВА ПЪРВА

РАННОТО ДЕТСКО РАЗВИТИЕ – ЗНАЧЕНИЕ И ПЕРСПЕКТИВИ ЗА ПОДКРЕПА

Първа глава е структурирана в 2 параграфа и 6 подпараграфа.

В параграф 1. Ранното детско развитие – определение, периоди и значение са разгледани редица дефиниции за ранното детско развитие, изведена е общата теория за периодизацията и значението му, за да се определи приоритетната подкрепа към децата и семействата. **В подпараграф 1.1. Определения за ранно детско развитие** се представят редица определения на институции и водещи изследователи, за да се обясни развитието на детето, позовавайки се на теории на автори като Пиаже, Фройд, Ериксън и други. Представени са дефиниции на водещи организации като Световна банка, Световната здравна организация, ЮНЕСКО, УНИЦЕФ. Включени са определения и разбирания по темата на автори като А. Кръстева, М. Богданова, И. Александрова и други. Изследвано и представено е значението на ранното детско развитие според чуждестранни автори като Vandebroek, Lenaerts, Beblavý, Elango, Hojman, García, Heckman, Bruer, Schaffer, Woodhead. След направения сравнителен анализ е изведено определението на автора за ранно детско развитие като: *„Динамичен и важен етап от живота на човека, изпълнен както с възможности, така и с ограничения за развитие на основни житейски умения. Всяко влияние върху детето през този период дава отражение върху неговото индивидуално представяне, върху живота му в общността и върху обществото като цяло“*. Дефиницията показва широкият поглед върху ролята, същността на ранното детско развитие и неговото значение.

Теоретичният обзор продължава с изследване на периодите и значението на ранното детско развитие в **подпараграф 1.2. Периоди и значение на ранното детско развитие**, като се обръща внимание на ролята му за представянето на индивида в бъдещ план. Чрез изследване на неговите характеристики е определено значението му като период, имащ решаваща и първостепенна роля, според редица автори, които определят периода, като динамичен за усвояване на голямо коли-

чество знания (Маджаров, 2011), характерен с интензивността си (Татъзов, 1999, Пенева, 2006), като специфичен процес с определено значение и влияние и в следващите възрастови периоди (Татъзов, 2006). Изследвано е и разбирането на други изследователи, които представят ранното детство като критичен период (Атанасова – Трифонова, Пенева, Стоянова, Мутафчиева, Янчева, 2015), като основополагащ и значим етап от живота на човека (Пенева, 2006), но и най-уязвимият етап на развитие (Богданова, 2009) за децата. Акцент се поставя върху подкрепата на този период като „период от живота, през който възрастните организират усвояването на знания и поведение от децата“ (Маджаров, 2011). Представена е връзката на подкрепата на всеки член на обществото за необходима, когато съществуват рискови предпоставки за качество му на живот, за неговото развитие, реализация, здравословно състояние и други.

В под параграф 1.3. Детското развитие – нужди и отговорности са представени виждания на отделни автори (Прингъл, Ериксън, Пиаже, Kinney, Naarala & Booth), които са водещи при дефинирането на нуждите на децата. Ерик Ериксън изучавайки емоционалното развитие на хората, посочва връзката на развитието на децата и техните нужди с опита и промяната на способностите на хората. Авторът определя етапите на детското развитие (основни осем етапа) с промените, влияещи на видовете опит, които децата придобиват при общуването с хората. Представена е връзката на социалната работа с деца и семейства като инструмент за развитие на възможностите на родителите за адекватно посрещане на нуждите на децата, която е застъпена при анализа и обобщаването на информацията. Отбелязва се и значението на повишаването на уменията и ресурсите сред семействата, за да могат те да функционират по-добре след интервенцията (Kinney, Naarala & Booth, 1991). Като обект на въздействие на социалната работа са представени и социалните условия, които са важна предпоставка за развитието на детето, предвид факта, че се свързват с условията на живот, благосъстоянието, материалните възможности и общността, в която живее детето и семейството. **В подпараграф 1.4. Ранните години и зависимостта от средата**, е представено значението на ранните преживявания и околната среда, както и взаимодействието на детето с възрастните, което определя цялостния живот и развитието на езика, познавателните му способности, социални и емоционални умения (Янг, 2014). Акцент се поставя на разбирането, че „семейството функционира, за да даде възможност на децата да изпълнят задачите на своето развитие“ (Богданова, 2009), което потвърждава както ролята на детето в този процес, с неговите индивидуални характеристики, така и важната роля на семейството като стимулатор или ограничител на възможностите за положителни преживявания, учене, натрупване на опит, развитие и други. Предизвикателствата за детето, са определени като предизвикателства и за семейството, а информирането и подготовката на родителите за тяхната роля като активни в процеса на развитие на детето, е определена като отговорност на отделните сфери за подкрепа за развитието на детето- на здравната, на социалната, на образователната сфера. Ефективността на подкрепата е определена като зависима от обединението на всички ресурси, за да се подкрепи взаимодействието на детето със средата и пълноценното му преминаване през етапите на детството.

Във втори параграф „**Въздействие и подкрепа на ранното детско развитие**“ са изведени два подпараграфа, касаещи семейството и родителството и под-

крепата на детското развитие. В **подпараграф 2.1. Семейството като основен фактор на въздействие**, се изследва значението на семейството и семейната система, като са представени аспекти от живота на детето, неговото функциониране и поглед върху семейството като значим фактор в „процесът на формиране на човешката личност, придобиването на необходими знания за живота, адаптирането им към обществения живот и др. Тези процеси изискват сложен комплекс от дейности, имащи колкото семейно, толкова и обществено значение“ (Керемидчиева, 1998, с. 17). Редица съвременни изследвания сочат, че ранните отношения на детето с възрастните, особено майката, имат много важно значение за неговото по-нататъшно успешно развитие и здраве. Според К. Тагарева дефицитът от общуването с възрастните води до задръжки и отклонения в последващото развитие на детето (Тагарева, 2017). Представя се екологичната теория, представена от Kaplan & Girard, която предоставя информация на практиката, фокусирана върху семейството в смисъл, че тя “измества фокуса от индивида към семейството, подсистемите вътре в семейството и взаимодействието на семейството с общността“ (Kaplan & Girard, 1994, р. 4). От гледна точка на нуждите на детето и взаимодействието му със семейната система, семейството осигурява основен, обгрижващ за детето, непрекъснат ежедневен контакт с тези възрастни, постепенно променящи се отношения с малък брой индивиди през целия му живот, безопасност и сигурност, стимулация и насърчаване на растежа, подкрепа и редица други. В **подпараграф 2.2. Отговорно родителство и подкрепа на детското развитие** се изследва връзката между развитието на децата и ролята на родителския авторитет. В областта на помагащите професии съществуват много изследвания, свързани с теориите за семейството. В областта на помагащите професии съществуват много изследвания, свързани с теориите за семейството. Тази тема не губи своята актуалност в съвременния свят, където традиционното семейство е само част от многообразни възможности. Семейството е тази социална структура, която посреща детето, независимо от приемането или неприемането му, от разбиранията и вярванията в неговия потенциал. Семейството – родителите, отвъд любовта към децата, имат определена функция. Въздействието на семейството върху детското развитие е неоспоримо, както и неговото влияние, според проучване на Bornstein, „върху функционирането и социализацията на детето – семейния профил, формалните и неформални институции, обществения, професионалния, социалния, образователния, правен, медицински и правителствен сектор, икономическата среда, екологията и културата, както и самите деца (Bornstein, 2005). В теоретичния анализ на същността на родителството, представена от различни автори се открояват отделни негови характеристики, най-често посочваща родителството като отговорност на семейството. Изследването на отделните виждания, мнения и възгледи по темата за родителството, дава основание да се предложи от автора за целите на дисертацията следната дефиниция на отговорно родителство: „Родителството, което определяме като отговорно е необходимо да поставя акцент и да отбелязва значението на качеството на общуване с детето, което включва разбиране за неговите нужди, чувства, оплаквания, нещастие, тъга, мечти и желания. Родителство, което да отчита и значението на играта и стимулацията, позитивните отношенията, емоционалната грижа и образованието за детето.

В заключение се отбелязват няколко важни изводи и предпоставки за поставяне на темата за ранното детско развитие като фокус.

- *Ранното детско развитие е от ключово значение за човешкото развитие, което е от интерес за цялото общество.*
- *Деца, за разлика от възрастните, се нуждаят от повече време и в някои случаи от подкрепа, за да развият потенциала си, да изградят сигурност и устойчивост при общуването си и реализирането си.*
- *Ранната подкрепа към децата, следва да засяга не само тяхната устойчивост в бъдещ план, но и способностите на родителите да подкрепят развитието на основните им умения, които ще допринесат за доброто представяне в училище, за ученето, за професионалното им развитие и за тяхното сигурно бъдеще.*
- *Приемайки родителите за основен фактор в ранна детска възраст, оказващ влияние върху способностите на детето в зряла възраст, можем да определим роля им на предпазващи децата от някои рискови последици или неблагоприятни условия, но и подкрепящи уменията и потенциала им, за да се справят с отделни предизвикателства.*
- *Сигурното и пълноценно развитие на детето и семейството предполага и изисква общи усилия и ангажирането на отделни заинтересовани страни, каквато е системата за социална работа, социалната подкрепа и социалните дейности. Тази система, чрез своите ресурси (социални услуги) и интервенции (методи и подходи на социалната работа), допринася за развитието на детето, за развитието на семейството и общността, в която проектира целите и задачите си.*
- *Развитието на отделни механизми за подкрепа на децата в ранна детска възраст и на техните семейства, следва да осигуряват възможност на групите и индивидите да проявят потенциала си, да развият уменията си или да подобрят качеството си на живот.*

ВТОРА ГЛАВА

СОЦИАЛНА РАБОТА С ДЕЦА И СЕМЕЙСТВА В ПОДКРЕПА НА РАННОТО ДЕТСКО РАЗВИТИЕ

Втора глава е структурирана в **6 параграфа и 4 подпараграфа**. В **параграф 1. Съвременни разбирания за социална работа с деца и семейства** се извежда значението на социалната работа в България, отразено и изследвано от редица автори в страната, като Н. Радев, Л. Векова, С. Нунев, Н. Петрова, И. Кусев, Г. Механджийска, Л. Стракова и др., имащи принос за формулирането на нейните цели, съдържание, полета на действие, субекти и интервенции. От гледна точка на същността на социалната работа, авторите определят сферата, функцията и ролята на социалните работници като подпомагане на индивида, семейството, групата и общността. Именно социалната работа с нейните методи и подходи посреднички, активизира, развива взаимодействието на индивидите и важните за семейната система ресурсите, за да се преодолеят и/или повлияят възникналите рискове, трудности и взаимоотношения. Темата за социалната работа е актуална особено в контекста на детското развитие, семейното благополучие, родителстване и подкрепа,

предвид факта, че в България тя се намира на прага на големи промени, предизвикателства, нови решения и определяне на социални приоритети, именно в подкрепата на децата и семействата. По отношение на развитието на социалната работа и формите за подкрепа към децата и семействата, могат да се набележат няколко основни исторически момента, които са част от държавната социална политика:

- Приемане през 1989 г. на Конвенция на ООН за правата на детето, посочваща социални и правни принципи, отнасящи се до защитата и благоденствието на децата;
- Приемането на Закона за закрила на детето през 2000 г., който поставя детето и семейството във фокус, определя мерките за закрила на детето, съдействието, подпомагането и услугите в семейна среда като форма на подкрепа към най-уязвимите членове на обществото – децата, както се посочва в чл. 4, ал. 1 от Закона за закрила на детето;
- Разработването на Националната стратегия „Визия за деинституционализация на децата в Република България“, приета с Протокол № 42.22 от заседанието на Министерския съвет на 24 ноември 2010 г. и други.

Социалната работа като дейност, протичаща на различни равнища и нива, свързана с взаимоотношенията на хората, с функционирането им в средата и изследване на индивидуалното развитие на човека се разглежда в **параграф 2. Равнище на въздействие на социалната работа върху обектите – деца и семейства.** Акцентирайки върху методите на социалната работа, може да се отбележи и значението им при подкрепата на всеки обект – децата, семействата, групите и общностите. Представени са три основните равнища, на които протича въздействието на социалната работа – на ниво индивид, на ниво семейна група и на ниво общност. Използването на различни методи на социална работа е комплексно, свързано с взаимодействие на отделни подходи и форми, където подпомагането на индивида влияе на развитието и стабилността на семейството, а от там и на общността, в която се представя. Активността и ролята на родителите е неоспорима, но при сътрудничеството на специалистите по социална работа и избор на подходящ метод за подкрепа на семейството, се разгръща пълният потенциал на системата, която функционира около детето – която влияе, подкрепя, развива или ограничава индивида. В **параграф 3 „Социалната работа като система за подкрепа на децата и семействата“** се изследва представянето на човека, като „системно цяло, не толкова от гледна точка на неговото вътрешно „устройство“, биологическо или психическо, а преди всичко от гледна точка на това, че за пълноценната жизнена дейност му трябва много и разнообразни връзки с външния свят“ (Стоянов, 2011, с. 78). Социалната работа има своите отговорности при подкрепата на функционирането на семейната система и израстването на детето. „Всяко дете има необходимостта и правото да израсне в семейство. Децата имат потребност да бъдат заедно със своето семейство, там, където е възможно. Само така ще могат да се развиват като пълноценни хора. Това е крайната цел. За да я постигнем, ние трябва да планираме нашата работа стъпка по стъпка. И това не може да стане от днес за утре“ (Найнтингейл, 2005, с. 122). В **параграф 4. Рискови групи и закрила в полето на социалната работа с деца и семейства се изследва практиката** на социалната работа, свързана с възникването и развитието на закрилата на възрастните, децата, бедните, помощта и грижите за тях. Акцент се поставя на социалната работа с деца

и семейства, обхващаща тези рискови целеви групи, които имат нужда от закрила, помощ и подкрепа. Рискът е резултат от съвкупност от фактори (индивидуални, семейни, общностни/социални) плус различните механизми и стратегии за справяне, които са налице на всяко от тези нива (Дейвис, 2008). Рисковете за децата и семействата са множество – социални, здравни, образователни и други. Рисковете настъпили за детето и семейството, определят методите, подходите и познанията, необходими за въздействие и закрила. Услугите и дейностите, насочени към преодоляване на рисковете, са в същността на социалната работа с деца и семейства. Представената роля на стратегическия документ, посочващ значението и мястото на закрилата на децата в системата от обществени отношения, се свързва с първия в България специален закон за детето – Закон за закрила на детето (ЗЗД). Законът е приет 2000 година и влиза в сила от 1.01.2001 година. Той дава визия за начините, по които ще се реализира политиката по закрила на детето, като определя поднормативните документи, които да гарантират механизмите за изпълнението му. ЗЗД визира задължения – както по отношение на професионално заетите с проблемите на децата лица, така и към гражданското общество като цяло. Визията на ЗЗД защитава за първи път в България тезата, че детето има право на най-добрия начин на живот, който да отговаря на нуждите му според способностите и финансовите възможности на отговарящите за него. Законът приема за неефективно съсредоточаването на ресурсите в специализираните институции, за да се осигури по-висок стандарт на живот за детето от този, който има неговото семейство. Напротив, необходимо е да се подпомогнат семействата и общностите да повишат стандарта си на живот съобразно състоянието на държавата, за да осигурят възможно най-добрата грижа за децата си. Подпомагането от страна на държавата се определя в отделни стратегически документи, посочващи посоката на социалните дейности и социалната работа с деца и семейства на национално ниво: Национална стратегия за детето 2008 – 2018, Национална стратегия „Визията за деинституционализацията на децата в Република България“, Национална програма за закрила на детето, Общински програми за закрила на детето и други. Документите проследяват процеса на подкрепа на децата и семействата, определят нови моменти в грижите за децата и нови форми за превенция на рисковете за семейната система. Поставя се фокус върху детето, неговата безопасност, благоденствие и развитие, които са от първостепенно значение. Определя се значението на превенцията на рисковете за детето като по-добрата възможност, по-ефективна като резултати, които са доказано поустойчиви във времето за развитието на децата и семействата. Изведени са приоритетните роли на родителите, семействата, обществото, държавата, институциите, организациите и помагащите специалисти, както по отношение на защита на правата на децата, така и по отношение на разбиранията за нуждата на всяко дете да расте в семейна среда, защитено от множеството рискове. **В параграф 5. Социални услуги и практика при подкрепа на деца и семейства и подпараграф 5.1. Социалната работа като професионална дейност в социални услуги за деца и семейства, се изследва професионалното поле на социалната работа, определят се дейностите за подобряване развитието и статуса на лицата в нужда – семействата, групите и средата, в която те живеят. Проследява се връзката между социалната работа и социалните услуги, която се отличава с разбирането, че професионалните дейности в социалната сфера се определят като комплекс от подпомагащи дейнос-**

ти, насочени към постигане на по-добро качество на живот, достойнство и отговорност у хората на основата на индивидуалните им способности, междуличностните отношения и ресурсите на общността. Професионалните дейности в социалната сфера, които основно подкрепят развитието, стабилността, благосъстоянието на рисковите групи и общности, се реализират от системата от социални услуги, насочени за подпомагане на отделни целеви групи, към които спадат децата и семействата. По отношение на теоретичната основа, която представя фокусирането на практиката на социалната работа върху семействата и всеки отделен член, се посочват авторите Weiss и Jacobs, изследвали екологичната теория, която стои в основата на движението за фокусиране върху семейството (Weiss & Jacobs, 1988). Weiss и Jacobs описват програми за подкрепа и образование на семействата, както и предизвикателствата и възможностите, които те предлагат на семейства и практики в подхода, фокусиран върху семейството. Представените случаи от практиката и използваните инструменти за измерване качеството на услугите, дават възможност да се обогати практиката на специалистите.

В подпараграф 5.2. Действаща система за подкрепа на детското развитие се изследва практиката, която реализира социалната работа и дейностите, в чиито фокус на подкрепа е детето, представено основно чрез развитите услуги – Центрове за деца с увреждания, Дневни центрове, Центрове за настаняване от семеен тип, Центрове за социална рехабилитация и интеграция. Представя се взаимодействието с родителите, като второстепенна цел и все още развиващата се подкрепа, според данните от практиките. Висококачествените грижи в семействата, услугите за дневни грижи за деца и предучилищните заведения през най-ранните години е необходимо да бъдат последвани от висококачествено образование и услуги в юношеството, за да се възползват от взаимозависимостта между инвестициите, направени в последователните етапи от жизнения цикъл. За да се насърчи, да се защити и подкрепи развитието на децата, намесата е необходима възможно най-рано. Взаимодействието като механизъм за подкрепа, осъществяван от страна на социалните дейности и услуги, е наличен, но по отношение на политики за превенция на насилието и деинституционализация, както се посочва Закона за закрила на детето. Отчитайки, че е „необходима превенция на различни нива“ (Богданова, 2012, с. 682), за да се осъществи ефективната подкрепа на детето и семейството, все още механизъм за въздействие, координиране и взаимодействие в подкрепа на ранното детско развитие, не е наличен. Този факт подкрепя свободния избор на инструменти, подходи, програми и дейности от всеки доставчик и крие рискове за ефективността на оказваната семейна подкрепа. **В подпараграф 5.3 Развитие на система от социални услуги за деца и семейства** се анализират действия за развитие на социални услуги за деца и семейства, както и комплексният подход при реализиране на една или друга практика. Нарастващата потребност от гъвкави и разнообразни социални услуги и необходимостта от нови инвестиции, определя и въвеждане на иновативни форми и модели за подкрепа и грижа на децата и семействата.

Съществена роля за подкрепа на децата и семействата, както и за реализиране на процеса на деинституционализация, имат социалните услуги, предоставяни в общността и от резидентен тип, които са алтернатива на институционалната грижа за деца. Представеният обзор на развитието на системата от социални услуги в подкрепа на децата и семействата пряко кореспондира с основната цел на

дисертацията – да се изследват и оценят теоретичните основи и практиката на социалната работа с деца и семейства в подкрепа на ранното детско развитие и се предложат подходи, методи и дейности за подобряване на ефективността на социалната работа в подкрепа на ранното детско развитие. Изследвания по темата на автори като Л. Векова, Ц. Коларова обосновават необходимостта за цялостната реформа на системата от социални услуги и отбелязват, че „през последните години нараства разнообразието от социални услуги в общността в отговор на потребностите на различни групи лица в неравностойно положение“ (Коларова, 2011, с. 29). По отношение на разнообразието от възможности за подкрепа на децата и семействата, в практиката в страната като най-разпознаваеми социални услуги, според ролята им на подкрепящи семейства и децата и ранното детско развитие, се отличават Центровете за обществена подкрепа (ЦОП) и иновативната форма на социална услуга, позната като Центрове за ранно детско развитие (ЦРДР). При преглед на методиката за условията и начина за предоставяне на социалните услуги в ЦОП, изготвена от Агенция за социално подпомагане, насочеността на услугите и съпоставянето им съобразно възрастовите характеристики не е точно определено, т.е. не са фиксирани възрастови подгрупи и не са определени подходящи за съответните групи услуги. Услугите са представени като набор от дейности за постигане на определени цели, свързани с превенция на изоставянето, превенция на насилието, отпадане от училище, деинституционализация и реинтеграция на деца, обучения за самостоятелен живот и социална интеграция на деца от резидентни грижи. С влизането в сила на *Закон за социалните услуги* (ЗСУ, Обн., ДВ, бр. 24 от 22.03.2019 г., в сила от 1.07.2020 г.) се регламентира и интегрираното предоставяне на подкрепа, не само чрез социални услуги, но и чрез услуги от различни системи. Уреждат се и интегрираните услуги, като интегрираните здравно-социални услуги са изключително важни в процеса на деинституционализация на грижата за деца, възрастни хора и хора с увреждания.

Подпараграф 5.4. 5.4. Социалните услуги като превантивни дейности за подкрепа на децата и семействата, представя връзката на превантивната социална работа с насочеността и влиянието ѝ върху рисковете за детското развитие и начините за справяне с тях. В зависимост от функцията на социалните услуги, те се определят като „превантивни, подкрепящи и възстановителни“, което е посочено в чл. 13, ал. 1. от Закона за социалните услуги. (ЗСУ, 2019). При направения преглед на Закона за социалните услуги и регламентирането на превантивната роля на социалните услуги, можем отново да потвърдим значението на тези форми за подкрепа и насърчаване на семействата към качествени грижи за развитието на децата. Говорейки за системата на социалните услуги е необходимо да представим няколко важни момента, посочени в Закона за социалните услуги (ЗСУ) и свързани с тяхната роля, функция, права, които реализират за лицата и предназначението им.

По отношение на превантивните мерки за подкрепа на семействата и децата, ЗСУ ясно посочва в чл. 2, т. 5 „Превенция на институционализацията“ като принцип, по който се организират и предоставят. При преглед на чл. 3, ал. 1., описващ дейностите за подкрепа, те са услуги за „превенция и/или преодоляване на социалното изключване, реализиране на права, подобряване качеството на живот“. Социалните услуги се определят съгласно чл. 7, ал. 1, като „право на всеки всяко лице, което се нуждае от подкрепа за превенция и/или преодоляване на социалното изк-

лючване, реализиране на права или подобряване на качеството му на живот, независимо от неговите възраст, здравно състояние, образование, доходи, социално и имуществено състояние“.

Като примери за реализирането на мрежа за подкрепа към семействата и децата, напълно съответстваща на регламентите в ЗСУ, може да се посочи развитието на социалната работа за подкрепа на ранното детство като предпоставка за бъдеща инвестиция, която е подходящо и възможно да се реализира чрез системата на социалните услуги.

Параграф 6. Приоритети за развитие на социални услуги за ранното детско развитие представя значението, нуждата и ролята на подкрепата на ранното детско развитие през призмата за единство на формите за неговата подкрепа. Държавите в Европа, отделните отговорни правителствата и всички заинтересовани страни, определят значението и необходимостта от развиване на услуги в общността, които да отговарят на широките нужди на уязвимите групи хора. Доброволната Европейска рамка за качеството на социалните услуги в ЕС предлага дефиниране на социалните услуги в две основни категории:

1. задължителни и допълнителни схеми за социална сигурност и покриващи основните рискове в живота, свързани със здраве, стареене, трудови злоупотреби, безработица, пенсиониране и инвалидност;
2. други основни услуги, предоставяни пряко на лицето. Тези услуги, които изпълняват превантивна роля и спомагат за социалното сближаване, се изразяват в предоставяне на персонализирано съдействие в помощ на социалното приобщаване и защита на основните права.

Услугите, представени като основни, според описанието, включват няколко полета на въздействие:

- съдействие за лицата, срещащи лични затруднения или кризи (като задължнялост, безработица, наркотична зависимост или разпадане на семейството).
- дейности, чрез които на засегнатите лица се дава възможност за пълно реинтегриране в обществото (рехабилитация, езиково обучение за имигранти) и, по-специално, на трудовия пазар (професионално обучение и реинтеграция).
- допълваща и помощна функция по-специално спрямо ролята на семействата в грижите им за най-младите и най-възрастните членове на обществото.
- дейности за интегриране на лицата с дълготрайни здравословни проблеми или увреждания.
- социално жилищно настаняване, посредством осигуряване на жилища за граждани в неравностойно положение или групи лица в по-неблагоприятно социално положение.

Представеното описание на автора относно ролята на социалните услуги – превантивна, защитна, посредническа, реинтегрираща, интегрираща, допълваща, помощна и други, определя нейната специфика. Една от посочените роли – универсална и превантивна, е всъщност един от основните приоритети на социалните услуги. Практиката в страната дава предимство при реализирането на превантивни дейности чрез социалните услуги. Различна е практиката в Отделите „Закрила на детето“, които подкрепят децата и семействата, когато е налице риск за живота

и/или здравето на детето. Настъпването на ситуация, при която е необходима намесата на държавата, основно се свързва с риск и нужда от закрила на дете. Представените роли на социалните услуги показват всеобхватен приоритет при подкрепа на отделни целеви групи, предвид факта, че нуждите на децата и семействата създават предпоставки за реализиране на една или друга форма за подкрепа, следователно и формата на подкрепа, следва да е универсална. *Създаването на подходяща форма не винаги означава удовлетворяване на комплексни нужди у потребителите, какъвто е примерът за подкрепа единствено за задоволяване на здравните потребности от общо практикуващите лекари, единствено на образователните потребности, удовлетворявани от педагозите или социални потребности, посрещани от социалните работници, според масовото разбиране. Комплексният фокус, в този случай, свързваме с помощ, която обединява професионалните компетенции на множество специалисти в единна рамка и възможност за ранно идентифициране на съответните нужди.* Изборът на подходяща форма за подкрепа на ранното детско развитие е важен, приемайки разбирането, че „за първи път в семейството човек получава най-ранните си житейски уроци – как да обича, как да общува, да носи отговорност за постъпките си и как да бъде съпричастен към проблемите на останалите от семейството и по-широката социална общност“ (Тасевска, 2008, с. 11). Ролята на услугите за ранно детско развитие следва да се определи като възможност – инвестиция в потенциала и развитието на семейството и детето, но и начин за предотвратяване на отделни рискове за функционирането на семейната система, което се определя и като приоритет на социалната политика в страната по отношение на цялостната подкрепа на децата и семействата. **Фигуративно се представя мнението на автора за водещите фактори за развитието на политика в подкрепа на ранното детско развитие. Фигурата изобразява значението им и взаимовръзката на теорията, знанията и изследванията в областта на детското развитие, както и необходимостта от отчитане на въздействието на ролята на семейството, общностите и обществата с техните ресурси за подкрепа на детето и семейството.**

Фигура 6. Фактори за развитие на политика в подкрепа на детето

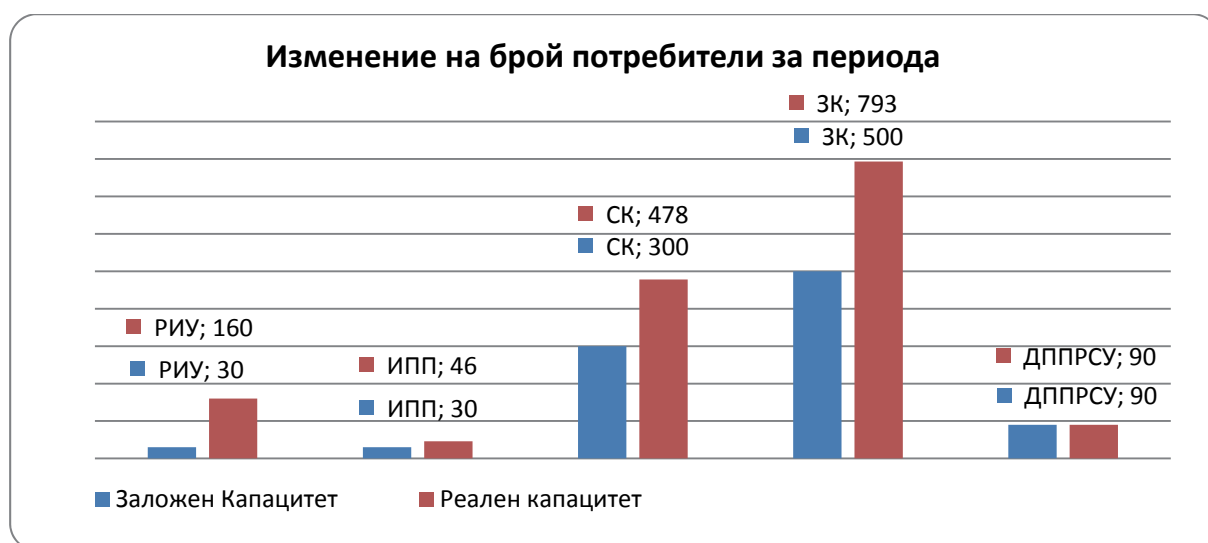
След преглед на основните теми във втора глава от труда, следва да се представят няколко **важни извода, касаещи ефективността на социалната работа и социалните услуги в подкрепа на ранното детско развитие.**

- *Основно мисията на социалните услуги се свързва с подкрепата на хората в нужда, както и достъпът им до качествени, достъпни и универсални услуги, но по отношение на социални услуги за ранно детско развитие, същите са нова област на изследване и развитие. Независимо от този факт, услугите за ранно детско развитие, следва да запазят насочеността си към благосъстоянието на децата и правото на достоен живот, образование, здравеопазване и пълноценно развитие.*
- *Определянето на ранното детско развитие като значим период от живота и неговото широко влияние върху представянето на детето в бъдещ план, показва нуждата от обединяването на посочените сектори, чиито обекти са децата и семействата, независимо от наличието на риск за тяхното развитие. Като основни сектори, влияещи върху детското развитие, при анализ на практиката и теорията, се определят образованието, здравеопазването и социалните дейности, чрез закрила на детето в уязвимите периоди от развитието му.*
- *Различните общности се сблъскват с различни предизвикателства, създават различни ограничения или предпоставки за рискове, което определя и различните подходи при избор на интервенции, както в подкрепа на детето, така и за семейна подкрепа.*
- *Реализирането на отделни методи, подходи и интервенции в подкрепа на ранното детско развитие, изисква споделяне на общи цели, общо планиране и отговорност, за да доведат решенията до желаното въздействие – качество на живот в ранна възраст, развитие и изграждане на потенциал на децата, което от своя страна повлиява и бъдещата им реализация. Проследявайки развитието на съществуващите социални услуги, ясно се отчита нуждата от синхронизиране и обвързване на отделните системи за подкрепа – социална, здравна, образователна и други;*
- *За да се отговори на комплексните потребности на децата и семействата е необходимо развитие на услуги на различни нива, едни от които са услугите за ранно детско развитие, които да гарантират възможността за намаляване на последиците от травмиращи събития в живота на децата, като живот в неблагоприятна среда на лишения, насилие или изоставяне, които можем да определим като критичен риск по отношение на благосъстоянието на детето и семейството.*
- *Услугите за ранно детско развитие, следва да се определят като универсални и общодостъпни, без необходимост да се изследват рисковите предпоставки за нуждата от тяхното ползване и да са инструмент за предотвратяване на отделни рискове за функционирането на детето и семейната система.*

ГЛАВА ТРЕТА

ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА СЪЩЕСТВУВАЩИ ПРАКТИКИ НА СОЦИАЛНА РАБОТА В ПОДКРЕПА НА РАННОТО ДЕТСКО РАЗВИТИЕ

Глава трета представя в три отделни параграфа проведените изследвания във връзка с дисертационния труд. **Параграф 1. Организация и методология на проучването** представя данни за използваните методи в хора на работа. В **параграф 2. Анализ и обобщаване на резултатите от проведеното изследване, подпараграф 2.1 Изследване на пилотен проект – Център за ранно детско развитие – Асеновград се представя примерът на една от 60-те общини**, поставили началото на реформа в подкрепата на ранното детско развитие и инвестирайки в създаването и развитието на услуги с този фокус, чрез реализирането на Проект „Център за ранно детско развитие“. Резултатите от проведеното изследване са свързани с резултатите от реализираната подкрепа, съобразно обхвата на услугите. Информацията показва поетапното постигане на индивидуалния капацитет за всяка от услугите, което протича в продължение на 5 години (2016 г. – 2020 г.). При представянето на данните, които показват капацитетът и изменението на броя на потребителите на отделните услуги, е водеща взаимовръзката им с резултатността на практиката. На *Фигура 16* е представено развитието на услугата „Център за ранно детско развитие – Асеновград, чрез използването на два индикатора – заложеният капацитет за всяка дейност и реалният капацитет в края на изследвания период, което определя и делът на потребление на услугата.

Фигура 16. Развитие на услуга
„Център за ранно детско развитие“ Асеновград

Данните показват динамичното развитие на всяка от услугите, реализирани в проект „Център за ранно детско развитие“. При анализа са използвани отчетни данни за посочения период, но е проследено и развитието на услугата от гледна точка на обществената ѝ значимост. Представеният анализ потвърждава нуждата от комплексен обхват на социалните услуги и в отговор на изведен „недостатък на държавната политика“, а именно „липсата на акцент върху разработването на комплексна политика, насочена към подкрепа на семействата и стимулиране на отго-

ворното родителство“ (Векова, 2017, с. 203), може да се приеме, че проектът реализира важни цели, които са с обществено значение и са приоритет при подкрепата на ранното детско развитие.

Параграф 2.2. Изследване на практики на социална работа в подкрепа на ранното детско развитие в действащи социални услуги на територията на страната представя данни и обобщения на резултатите, при анкетиране на специалисти, работещи в социални услуги на територията на страната. В обхвата на изследването са действащи социални услуги, свързани с подкрепа на ранното детско развитие. Резултатите извеждат и обобщават данни за нуждата от създаване на нов модел на социална работа за ранно детско развитие – интегрираща социална, образователна и здравна подкрепа.

Анализът на резултатите от проведената анкета е базиран на информацията, събрана чрез анкетни листа от общо 104 респонденти, представители на социални услуги в общността, резидентни услуги и неправителствен сектор. Представителите са от 19 общини и населени места от цялата страна, както следва: Асеновград – 25 изследвани лица; Пазарджик – 7 изследвани лица; София – 1 изследвано лице; София – град – 2 изследвани лица; Средец – 3 изследвани лица; Варна – 3 изследвани лица; Плевен – 1 изследвано лице; Пловдив – 24 изследвани лица; Видин – 2 изследвани лица; Кърджали – 1 изследвано лице; Ардино – 2 изследвани лица; Брацигово – 4 изследвани лица; Смолян – 7 изследвани лица; Съединение – 3 изследвани лица; Садово – 5 изследвани лица; Раковски – 1 изследвано лице; Кричим – 4 изследвани лица; Хисаря – 5 изследвани лица; Бургас – 4 изследвани лица.

Целта на анкетирането на участниците е да се изследват подходи, методи и дейности на социалната работа в подкрепа на ранното детско развитие. Данните са представени графично със съответните фигури и процентно съотношение на отговорите. Въпросите се анализират чрез представяне на кратка информация за същността на въпроса и за резултатите след участието на респондентите.

Инструмент на проучването е анкетна карта с 27 въпроса – два от които са формулирани като отворени (23 и 24), за да проучат мнението на участниците. Останалите въпроси са от затворен тип с възможности за отговор според разбирането на респондентите. Изследването стартира с проучване на факторите, които най-често водят до ползване на услуги, предоставяни в различните населени места от участниците в проучването и представя данни за насочването на потребителите към социалните услуги. Резултатите показват висок дял от 72 % на „Дирекциите са социално подпомагане“ като водещи спрямо насочването на потребителите, следвани от 34,6 % дял на клиенти, които са самозаявени. На *фигура 19* се представя информация за дела на потребителите на социалните услуги.

Резултатите от анкетирането, представени на *фигура 19*, показват, че според 69,2 % от анкетираните по-голям процент са децата, които са потребители, спрямо 5,8 %, които определят дела на родителите за по-голям. Данните показват, че 18,3 % от участниците считат, че делът на потребителите е еднакъв.

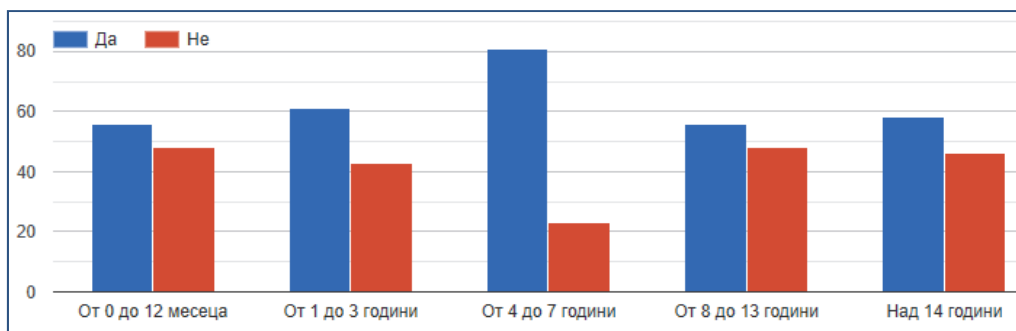
На *фигура 20* се отчита възрастовия обхват на случаите, с които работят респондентите, на база общия обхват.

Какъв е дялът на потребителите Ви?

Фигура 19. Дял на потребителите

Какъв е възрастовият обхват на случаите на деца, с които работите?

Фигура 20. Възрастов обхват на случаите на деца

По отношение на възрастовия обхват на случаите, с които работят респондентите, резултатите от изследването показват, че най-голям е процентът в полза на дела на децата от 4 до 7 години, който е 77,9 %, съответно посочен от 81 от участниците, следвани от групата на децата на възраст от 1 до 3 години с 58,7 %. Резултатите за следващите възрасти са близки, с малка процентна разлика, а именно 55,8 %, съответно посочена от 58 от респондентите за дела на децата над 14 години. Останалите групи според възрастовия обхват на децата за възраст от 0 до 12 месеца и възраст от 8 до 13 години е с еднакъв резултат – 56 от участниците са избрали да посочат въпросните възрасти в обхвата си.

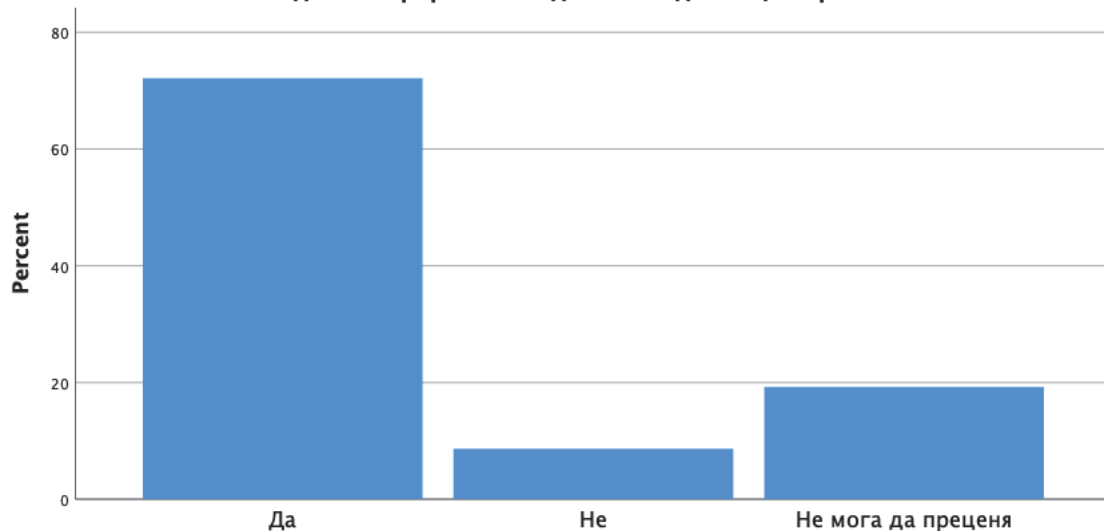
Изследването групира въпроси, свързани с предоставянето на подкрепа по отношение на отделни целеви групи – бъдещи родители, новородени деца и техните семейства, както и изследва формите за подкрепата им, чрез реализирането на превантивна подкрепа, информационни кампании, мобилна работа с общността и други.

Следващите резултати от изследването, представени на *фигура 31*, показват доколко според респондентите е подходящо услуги от различни сектори – социални, образователни и здравни, да бъдат интегрирани, т. е. обединени в единен център.

Анкетираният посочват, че услуги от различни сектори – социални, образователни и здравни, е подходящо да бъдат интегрирани, т. е. обединени в единен център (73,1 %) или 76 от общия брой на участниците. Сравнително малка е групата на респондентите, които отбелязват нежелание да се обединят секторите (7,7 %), като

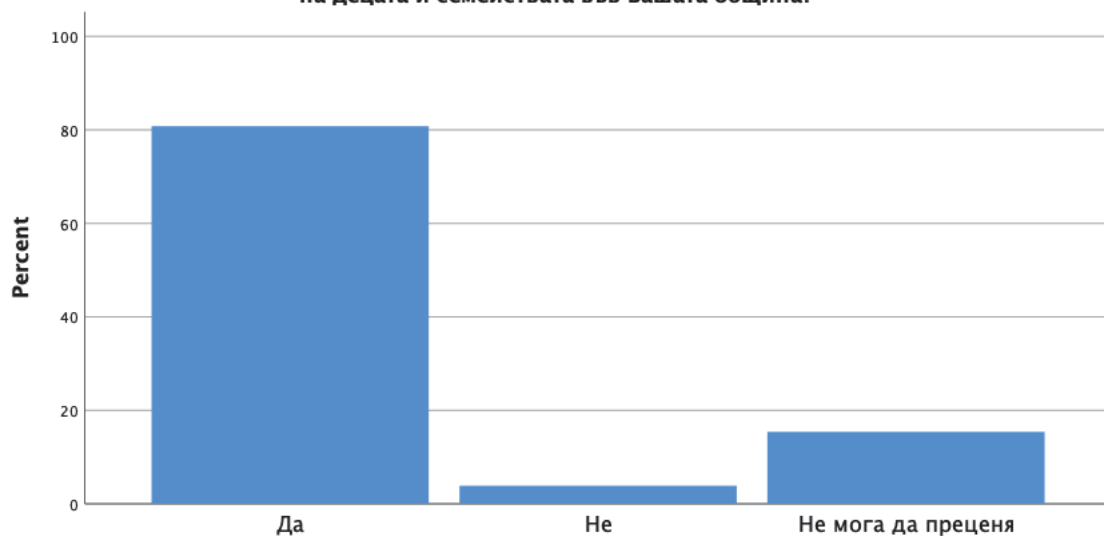
и групата на лицата посочващи отговор „не мога да преценя“ (фигура 31). Анализът на резултатите показва, че много над средния брой на респондентите счита обединяването и интегрирането на услугите за приемливо, което би могло да означава още, че потенциалът на тези структури следва да оказва влияние върху ефективната подкрепа на децата в периода на ранното детско развитие и техните семейства. Разпознаването на социалните услуги като сектор от интегрираната подкрепа на децата и семействата е ключов момент от изследването и разбирането на респондентите за значението на комплексния и интегриран подход към нуждите на децата. Следващият въпрос отразява мнението на участниците в анкетирането за необходимостта от развитието на нови услуги в подкрепа на детско развитие, които да отговорят на нуждите на децата и семействата в съответната община.

Считате ли, че услуги от различни сектори – социални, образователни и здравни, е подходящо да бъдат интегрирани – обединени в единен център?

Фигура 31. Обединяване на секторите в единен център

Считате ли, че развитието на нови услуги в подкрепа на детско развитие, ще отговори на нуждите на децата и семействата във Вашата община?

Фигура 32. Развитие на нови услуги за подкрепа

Данните на фигура 32 показват висок резултат, който е посочен от респонденти, отбелязали нуждата от развитието на нови услуги в подкрепа на детско развитие, което ще отговори на нуждите на децата и семействата в съответната община (80,8 %). Само четирима от респондентите са на мнение, че няма такава нужда (3,8 %). Посочилите отговор „не мога да преценя“ са 16 от участниците в проучването или 15,4 %. Положителните отговори за нуждата от развитие на нови услуги дава основание да се счита, че все още в отделните общини има наличие на непокрити рискове, касаещи децата и семействата и по-конкретно новото направление на подкрепа на детското развитие.

На фигура 39 са представени отговорите на всички участници, като е посочена принадлежността на участника към конкретната институция, неговият профил и съответната община, която той представлява. Анкетираните са представители на 10 различни институции (фигура 39). Най-много са представителите от Център за обществена подкрепа – ЦОП (35), следвани от Център за ранно детско развитие – ЦРДР (22), Комплекс за социални услуги (16), Дневен център (8), Център за социална рехабилитация и интеграция – ЦСРИ (6), Център за настаняване от семеен тип – ЦНСТ (4), Приемна грижа (2) и графата „Друго“, участниците са отбелязали, че са част от неправителствени организация (4) и двама участници са от Превантивно – информационен център. Данните показват различният спектър на профилираната подкрепа към ранното детско развитие.

Анкетирането и обобщаването на резултатите, осигури възможност да се идентифицират реалните дефицити в социалната работа, подкрепяща ранното детско развитие. Изследването отчита отделни моменти като положителни практики, но и различни предизвикателства пред професионалистите – както по отношение на липсата на подкрепа на отделни целеви групи, така и по отношение на подготовката за реализиране на дейности в контекста на ранното детско развитие. Показателен е положителният резултат, посочващ познаване на спецификите на услугите за подкрепа на ранното детско развитие – целевите групи, методиките, обхватът на услугите, като се отчита и липсата на информация за структурата на услугите.

От общия анализ на данните и резултатите на анкетното проучване, проведено сред специалисти от социални услуги в страната, според техния профил на подкрепа – социален, образователен или здравен, следва да се изведат следните обобщени заключения:

- *При изследването на основния фокус, който се поставя при подкрепата на децата и семействата, респондентите посочват, че той е свързан с развитието на родителски умения, което поставя акцент върху семейната подкрепа от гледна точка на качеството на родителската грижа и ангажираност. Фактори като бедност и риск от изоставяне остават на следващи позиции, но впечатление прави насочването на подкрепата към социалната интеграция, която е посочена като втори по важност фактор, свързан с подкрепата на социалната услуга.*
- *Резултатите показват, че децата са основен потребител на социални услуги, следвани от родителите, което определя и насочеността на подкрепата – основно фокусирана върху децата, независимо, че факторът*

родителски умения също е определян като основен при насочване на семействата.

- Основно подкрепа се предоставя и съответно се ползват услуги от групата на децата от 4 до 7 години, като е показателно, че най-малък е дялът на децата от възрастовата група от 0 год. до 3 години, които ползват социални услуги. Тази група, която основно се свързва с ранната подкрепа, ранната интервенция и превенция, не е в актуалния обхват на изследваните услуги. Тези данни показват и нуждата от промяна на приоритетния обхват на услугите за подкрепа на ранното детско развитие.
- При проследяване на наличието или липсата на подкрепа към бъдещите родители, от гледна точка на подготовката им за родителство, развитието на умения и генерирането на знания за детското развитие, изследването показва, че тази целева група получава подкрепа в известна степен, а това определя и нуждата от развитие на нови методи и подходи, които да се фокусират върху ранното детско развитие. Услугите за пренатална подкрепа са с превантивен, информативен и обучителен елемент, което е своеобразна възможност за влияние върху поредица от рисковете за детското развитие, породени от липсата на информация за неговото значение, периодизация, характеристики и други. По отношение на една от приоритетните групи за подкрепа – бъдещите родители, по време на пренаталния период, е необходимо развиване на насочеността и включването и в полето на подкрепа чрез социални услуги. При проследяване на вида на подкрепата към тази целева група, се констатира отново нужда от промяна, свързана с развитието на допълнителни механизми за общностна и превантивна подкрепа, изхождайки от данните, че индивидуалното консултиране е най-честата подкрепа, предимстваща мобилната работа и работата с общността. Не са достатъчно застъпени в практиката групови подходи, работа с общности и ранна интервенция, които да развиват потенциала на бъдещи родители в подкрепа на ранното детско развитие.
- По отношение на подкрепата на новородени деца и техните родители – тя се реализира в сравнително голяма степен, което потвърждава разбирането за значението на подготовката за грижите за новороденото дете, която има превантивен характер по отношение на рисковете за детето, информативен и обучителен характер, свързан с първите грижи за новороденото – хранене, кърмене, хигиена, здравни грижи, както и информация за детското развитие. От данните ясно се вижда, че част от респондентите предоставят подобна подкрепа, което е положителен пример и фактор при минимизирането на рисковете за детското развитие, но широкият обхват, който е ключов за тази дейност, не е развит и застъпен като елемент на дейностите в подкрепа на ранното детско развитие.
- Установи се, че във връзка с превантивните и информиращи дейности, насочвани към широката общност, изследваните социални услуги, поне в по-голямата си част, провеждат информационни кампании в подкрепа на ранното детско развитие. Интензивността е различна и следва да се

препоръчат промени в тази посока, които да включат тези дейности в препоръчителните и приоритетни при активизиране на ранната подкрепа на детето и семейството. Прави впечатление, че по отношение на темите, с които са обвързани информационните кампании, основно се коментира предоставянето на услуги, за сметка на темите за ранното детско развитие. Информациите и популяризиращи дейности за същността на услугите не следва да са единственият фокус на този тип дейности, а следва приоритетно да са насочени към развиването на знания за важността, значението, периодизацията и инвестицията в ранното детско развитие, както и към теми за семейното планиране и превенция на изоставянето.

- При изследване на основните дейности, включващи ранна подкрепа на децата и семействата се посочват отново информациите такива и се констатира недостатъчен фокус върху дейности за обучение на родителите, превантивни такива, пренатална подкрепа и мобилна работа.
- При изследване на наличието на подкрепа за ранното детско развитие под формата на услуги, резултатите показват, че преобладават комплексните услуги, а малък процент са услугите за ранна детска интервенция и на последно място е наличието на интегрирани услуги. Тези резултати показват неравномерно разпределение на съществуващите услуги по места, доколкото има такива, като те са фокусирани върху интегрираната подкрепа и комплексното удовлетворяване на нуждите на децата и семействата. Положителна е информацията, събрана от изследването, за наличието на комплексните услуги, което предполага по-добър обхват спрямо нуждите на децата и семействата.
- Резултатите показват, че е сравнително подходящо развитието на социални, образователни и здравни услуги за подкрепа на деца и семействата в съответните общини, което от друга страна поставя въпроса за необходимостта от развитие на система за координация между наличните услуги и работата им в мрежа, като нова тема за изследване, както по отношение на разпределението им в съответните общини, така и по отношение на интегрирания подход в работата на отделните представители на услугите.
- При изследването на връзката между отделните системи за подкрепа на детското развитие, най-разпознаваеми са комплексните услуги, което ги определя като партньорство с подходящ ресурс и потенциал да продължи обединяването на останалите сектори, работещи с деца и семейства. Разпознаването и на други ключови партньори като родителите, детските градини, училищата, дирекциите „Социално подпомагане“, социалните услуги и здравните заведения, е важна предпоставка за успешното координиране на действията, което от друга страна поставя във фокуса социалната работа и ролята на социалния работник като обединител и модериратор отделните нива на комуникация. Интегрираността, координацията и взаимодействието между ключовите партньори от отделните сектори – социален, образователен и здравен е слаба, като на места тя липсва, според респондентите.

- *Налице е разбиране от страна на специалистите за създаване на модел, който обединява отделните сектори за подкрепа на ранното детско развитие и ролята им в единен център за подкрепа на детското развитие. Липсата на отделни ресурси, като финансови, обучителни, подкрепящи практиката, супервизия и т.н., се определят като фактор при организирането на цялостните дейности, услуги и ефективна подкрепа на децата и семействата.*
- *По отношение на подготовката на специалистите за развитие на дейности в подкрепа на ранното детско развитие, резултатите показват познаване на спецификата на целевите групи, познаване на дейностите и методиката на работа. Анализът на данните показва високо познание на основните параметри на услугите за ранно детско развитие, което е положителен момент и би следвало да се приеме като ресурс при по отношение на реализирането на нови дейности и услуги за ранно детско развитие.*
- *Човешкият капитал, опитът и квалификацията на специалистите, свързани и с темата за ранното детско развитие, се отчитат като важен компонент при развитието на дейностите. Основно нуждата от промяна, посочена от участниците, се свързва с нуждите на отделните групи деца и семейства, нуждите на общността и партньорската мрежа, което е предпоставка за по широко обсъждане на темата.*
- *Изследването на превантивните програми и дейности в съответните общини отчита липса на подкрепа към една от най-важните групи потребители на услуги в обсега на ранната подкрепа – бъдещите родителите и новородените деца. Превантивната работа не е основна и застъпена при подкрепата на децата и семействата.*

Изследването на нуждата от развиването на нови модели (интегрирани услуги) за подкрепа на децата и семействата в периода на ранното детство, е новен момент от работата. Получените резултати показателно отчитат като дефицит реализирането на интегрирана подкрепа на ранното детско развитие, което е и основание за разработването и представянето на модел на социална работа за интегрирана подкрепа на ранното детско развитие, представен в подпараграф 2.3. Модел на социална работа за интегрирана подкрепа на ранното детско развитие на схема 1.

Цел на докторския труд е да се изследват и оценят теоретичните основи и практиката на социалната работа с деца и семейства в подкрепа на ранното детско развитие, и се предложат подходи, методи и дейности за подобряване на ефективността на социалната работа в подкрепа на ранното детско развитие.

Изводите от проведеното изследване дават основание да се представи процесът на изготвяне на модел на социална работа за интегрирана подкрепа на ранното детско развитие, който включва интегрирана, мултидисциплинарна и свързваща подкрепа за ранното детско развитие. При представянето на модела се отчита и значението на елементи като структура на модела и същата се представя в четири компонента – описание на целта на модела, описание на целевата група, описание на структурата и основни дейности в обхвата му. При разработването на визия на

модел на социална работа за интегрирана подкрепа на ранното детско развитие се определиха и значимите елементи на неговото управление, като определяне на доставчик на подкрепата, на система на финансиране, на системата за контрол и отчетност, координация с други услуги и институции, ефективност и резултати.

Схема 1.

Модел на социална работа за интегрирана подкрепа на ранното детско развитие

Моделът представя нов поглед, нова структура и организация за интегрирана подкрепата, която на практика е взаимосвързана от гледна точка на удовлетворяването на комплексни нужди на детето – здравни, образователни и социални. Представеният модел за интегрирана подкрепа на ранното детско развитие отчита и влиянието на средата върху детето, подготовката му за важните събития в живота, преминаването през отделните етапи на детското развитие – от раждането до навършване на 7-годишна възраст и значението на родителстването. Интегрираната подкрепата във всеки етап на детското развитие има своите важни приоритети, акцентира на различни нужди – развитие на привързаност, удовлетворяване на нуждата от сигурност и обич, развиване и качество на родителската ангажираност и динамика на семейните взаимоотношения, развитие на ресурсите на семейната система, позитивно общуване, окуражаване, учене, социален и емоционален диалог, социална адаптация, пълноценна грижа и здраве, хранене, хигиена и др.

Представените приоритети, касаещи пълноценна подкрепа на ранно детско развитие, определят следните цели, като основни в обхвата на модела:

- *Предотвратяване на изоставянето и институционализацията на деца в риск;*
- *Предоставяне на пакет от интегрирани социални услуги за ранно детско развитие, на дейности за развиване на ефективни грижи за деца от уязвими групи, както и за деца с увреждания и техните семейства;*
- *Развитие на широк набор от дейности – интегрирани – както по отношение на съвместната работа на различни специалисти с целевите групи, така и по отношение на самият характер на подкрепата – социална, здравна, образователна и предучилищна подготовка, информираща и обучителна и свързани с ранното детско развитие.*
- *Достигане на подкрепата до всички деца в ранна детска възраст и техните семейства, както и широката общност, идентифицирани чрез мобилен екип и попадащи във възрастовия обхват на подкрепата;*
- *Обучени екипи от специалисти за социална работа и интегрирана подкрепа на ранното детско развитие, както и за провеждането на мобилна работа в общностите и на заместваща грижа;*
- *Повишаване обществената информираност, чувствителност и ангажираност по темата за ранното детско развитие и проблемите на децата и семействата в ранна детска възраст.*

Основно групата на потребителите, в контекста на подкрепа на ранното детско развитие, включва деца от 0 г. до 7 години и техните семейства, включително деца с увреждания и техните семейства, с дефиниране на подгрупи на деца в риск (0 – 7 г.) и групи родители. При определянето на целевите групи, отчитайки резултатите от проведеното изследване, могат да се формулират определени трудности в практиката:

- *Необходимостта от подкрепа, която да е насочена към всички рискови групи деца и семейства и общности се отчита като предизвикателство, силно и актуално, колкото и към момента на структуриране на модела.*
- *Действащата практика по отношение на определянето на целевите групи деца и семейства, в практиката на социалната работа за подкрепа на ранното детско развитие на отделните социални услуги, основно се свързва с наличието на риск, за сметка на превантивната и общностна подкрепа. Представеният в предходната част контекст на анализа, определя нуждата от въвеждане на нов модел на обхват на интегрираната подкрепа, който да покрива широките нужди на общностите, не единствено свързани с рисково поведение, рискови грижи или липсата на такива по отношение на децата.*
- *Определянето на възрастовата група на децата от 0 до 7 години е приоритетна, но за да се предвиди разширяването на границите по отношение на наличието или не на риск за детето, което е обект на подкрепа, моделът предвижда в целевата група да е включена и широката общност, без да е необходимо условие наличието на риск.*
- *Обхващането на голяма група лица – родители, бъдещи родители, ученици, приемни семейства, осиновители и достигане на подкрепата до местните общности, би следвало да доведе до намаляване на предпоставките за*

създаване на рискови ситуации – семейни, общностни, образователни или здравни, както за децата, така и за семействата.

Един от основните изводи от проведеното изследване на практиката на социална работа в подкрепа на ранното детско развитие показва, че взаимодействието на институциите по отношение на децата в периода на ранното детство е недостатъчно и неговата ефективност е спорна, което не подкрепя ограничаването на негативните ефекти върху детското развитие. Направените изводи показват, че създаването на интердисциплинарна мрежа от специалисти с различна подготовка, която да е интегрирана като модел, следва активно да подкрепя децата в ранните години на тяхното развитие и родителите им. **За ефективността на модела по отношение на превенцията на редица рискове за детската възраст, е необходимо да се отбележат следните препоръки:**

- **Самозаявяването на семействата е важен момент за ефективната подкрепа на общността при реализирането на модела,** която протича като интегрирана подкрепа към всеки участник в живота на детето и семейната система, следователно развиването на широк набор от дейности е наложително за изпълнение на превантивната му роля;
- **Работата в партньорство със семейството и специалистите (детски градини, училища, социални услуги, институции) се определя като решаваща при „изработване“ на ефективна форма за подкрепа на общността, на семействата и децата, именно в ранната възраст.** Тази важна роля на модела – да свързва ресурсите на отделните институции, създава нови предизвикателства и изисква да се ползват инструменти за неговата ефективност. **Представената мобилна подкрепа към общността е ключова, предвид факта, че повишаването на обществената информираност, чувствителност и ангажираност на общностите по темата за ранното детско развитие ще повлияе положително и върху минимизирането на рисковете, трудностите и проблемите на децата и семействата в ранна детска възраст.**
- **Прилагането на превантивни методи и подходи за влияние върху ранното детско развитие и родителство, пряко кореспондира с нуждата от въвеждане на алтернативни форми за подкрепа на детското развитие,** както по отношение на изграждането на сигурно и позитивно родителство, така и по отношение на социалната интеграция на децата в риск. Подготовката, информирането, обучението на бъдещи родители, настоящи родители и организирането на форми за реализиране на информиран избор от страна на рисковите групи общности, също допринася за ограничаване на рисковото поведение спрямо детското развитие.

Заклучение

Изследването дава основание да се направят следните изводи и заключения:

- Развитието на успешните модели на интервенции в подкрепа на ранното детско развитие и междусекторни програми все още се определя като огромно предизвикателство, което може да бъде преодоляно чрез установяване на ясна политическа рамка за предоставянето на превантивни услуги и практики в ранна детска възраст.
- Отговорностите и приоритетите по отношение на детската грижа, закрила и благоденствие, следва да се определят като фокус на работата на отделните заинтересовани страни – институциите, специалистите и родителите с техните качества, умения, разбирания, капацитет и морални ценности.
- Изследването на практиките в социални услуги показва, че все още не е налице обединен подход, поставящ на фокус ранното детско развитие, като приоритет и значима инвестиция.
- Темата за ранното детско развитие, ранното образование, грижи и закрила, изисква определена активност – законодателна и централизирана, структурна и методическа, практическа и децентрализирана, което на практика, през последните години, поетапно се случва, но резултатите за детското и семейно благополучие, за подобряването на качеството на живот на децата, за прекъсване на цикъла на неравностойното и изпълнено с несигурност бъдеще за децата и семействата, все още не са задоволителни.
- Висок остава делът на децата и семействата в риск от бедност, социално изключване, в здравен риск и други, което потвърждава недостатъчно развитие на възможностите за промяна, каквито са социалните услуги, формите за ранна интервенция и превенция.
- Следването на добрите практики и въвеждането на нови, стратегическото планиране и използването на ефективни подходи при семейната подкрепа, които да обединят социалните, образователните и здравните сфери, в партньорство с множеството от заинтересовани страни по отношение на детското развитие, следва да подпомогне сигурното и устойчиво развитие на децата и семействата.

Представянето на модел на социална работа за интегрирана подкрепа на ранното детско развитие е сериозно доказателство за ангажираността към темата и стремежът към цялостна промяна на подходите, на насочеността и на мерките за подкрепа на децата и семействата. Едно от най-важните очаквания от представянето на модела е да създаде възможност за превенция на изоставянето на децата, да подобри подготовката и представянето на детето в образователната среда, да осигури достъп и интеграция в училище на уязвимите деца от семейства с ниски доходи и на децата с увреждания, както и да повлияе на подобряването на усилия за осигуряване на качествена грижа и услуги, които са в подкрепа на развитието на децата. Резултатите от бъдещото реализиране и практическо приложение на модела могат да се определят като основополагащи, а неговото изпълнение – като качест-

вена подкрепа на усилията на страната да разработи и прилага интегрирана политика за ранно детско развитие.

Дисертационният труд определи редица твърдения и изводи, в контекста на ранното детско развитие, на ефективните форми за подкрепа на този период като значим за бъдещото развитие на индивида, както и на насочеността на социалните механизми и политики в подкрепа на ограничаване на рисковете за детското развитие, което позволява потвърждаване на определените хипотези.

Описаният модел за интегрирана подкрепа, акцентира на работата в мрежа и може да се определи като ефективен за мобилизирането и развитието на ресурсите, както на детето, така и на семейството. Той е иновативен по своя характер и предоставя възможност за активност не само на нуждаещите се от подкрепа лица, но и на широката общност от граждани, бъдещи родители, на специалисти с различен профил и компетенции, на институциите според целите, задачите и дейности и дори на широката общественост с покана за приемане и участие в изграждането на сигурна и защитена общност, която подкрепя ефективно ранното детско развитие.

В заключение, може да се изведе потвърждаването на хипотезата, че ако се създаде оптимален модел на социална работа за интегрирана подкрепа на ранно детско развитие, то ще се постигне подобряване на качеството на грижа за децата и тяхното развитие в семейна среда.

Въвеждането на модел на социална работа за интегрирана подкрепа на ранното детско развитие за противодействие на детската бедност и социално изключване, следва да доведе до обогатяване на отделните методи и подходи за подкрепата на децата и семействата., Следователно това дава възможност да се потвърди и другата работна хипотеза, че **ефективността на социалната работа в подкрепа на ранното детско развитие ще се подобри, ако се обогати набора от дейности, методи и подходи в действащи социални услуги, насочени към децата и семействата в риск.**

Потвърждаването на хипотезите в настоящия труд предполага нови възможности и предизвикателства пред системата на социалните услуги, а като бъдещ приоритет е свързано с необходимостта от по-силен, **системен фокус върху подкрепата на ранното детско развитие** от гледна точка на развитието и качеството и ползите от нея.

Приноси

Проведеното изследване по темата за социалната работа с деца и семейства в подкрепа на ранното детско развитие, съдържа следните приноси с научен и с научно-приложен характер.

1. Систематизирани са редица определения от концептуалния апарат на дисертационния труд относно: ранното детско развитие, социалната работа с деца и семейства, позитивното родителство, дейностите за подкрепа на ранното детско развитие, дефицитите в социалните услуги за подкрепа на ранното детско развитие, интегрираната подкрепа за детето и семейство, като са предложени и собствени дефиниции.
2. Обосновани са чрез анализ на получените резултати конкретни модели и дейности за подобряване на ефективността на социалната работа в подкрепа на ранното детско развитие.
3. Формулирани на базата на анализ на емпиричните данни са конкретни дейности за насърчаване развитието на интегрирани здравни, образователни и социални практики в подкрепа на ранното детско развитие, които да са част от социалната политика в страната.
4. Разработен е модел на социална работа за интегрирана подкрепа на ранното детско развитие за противодействие на детската бедност и социално изключване.
5. Резултатите от теоретичния анализ и проведеното изследване могат да станат основа за обособяване в учебните програми на различни дисциплини и при извънакадемични форми на обучение на специален курс относно интегрираната подкрепа на ранното детско развитие.

Публикации

Списък с публикациите на докторанта Екатерина Георгиева Ужиканова във връзка с темата на дисертацията „Социална работа с деца и семейства в подкрепа на ранното детско развитие“:

1. Ужиканова, Е. (2021). Предизвикателства и приоритети на политиката в подкрепа на ранното детско развитие. Сборник доклади от Втора научно-практическа конференция „Образование и изкуства: Традиции и перспективи“ СУ „Св. Климент Охридски“. (74 – 83). ISSN 2738-8999.
2. Ужиканова, Е. (2021). Развитие и перспективи на модела на социална услуга – Център за ранно детско развитие. Сборник доклади Четвърта научно-практическа конференция с международно участие: Социална работа, мениджмънт и развитие – съвременни предизвикателства, перспективи и иновативни практики. Уни. издателство Технически университет – Варна. (176 – 185) ISBN 978-964-20-0834-7.
3. Ужиканова, Е. (2022). Ролята на социалните услуги за бъдещото развитие на децата и семействата. Сборник доклад международно научно-практическа конференция „Социална работа – минало, настояще, бъдеще“. Югозападен университет „Неофит Рилски“ Благоевград. ISBN 978-954-00-0309-2.
4. Ужиканова, Е. (2021). Социална политика в подкрепа на ранното детско развитие. Сборник доклади от интердисциплинарна научна конференция. Уни. издателство „Паисий Хилендарски“ Пловдив. ISBN 2738-8859.

Литература

1. Богданова, М. (2009). Изоставянето на деца – Превенция и алтернативи, изд. „Авангард Прима“, София.
2. Богданова, М. (2012). Детето във фокуса на педагогическото взаимодействие и социалната работа: Модел за работа с деца с церебрална парализа. Сборник доклади от Конференция с международно участие на СУ „Св.Климент Охридски“. София: Университетско издателство. ISBN 978-954-07-3522-1.
3. Векова, Л. (2017). Осигуряването при бременност и майчинство като форма на държавна политика за подкрепа на децата. Сб. доклади от научна конференция, Унив. издателство „Паисий Хилендарски“, Пловдив, 189-203.
4. Керемидчиева, М. (1998). Политика за семейството. Университетско издателство „Стопанство“, София.
5. Кръстева, А. (2005). Към проблема за сексуалното възпитание на юношите в семейството, Социална работа с деца и семейства, изд. Къща „ГорексПрес“.
6. Кусев, И. (1998). Основи на социалната работа, изд. Калибри, София.
7. Маджаров, Г. (2011). Развитие на психиката в детско-юношеска възраст. Велико Търново: ФАБЕР.
8. Механджийска, Г. (2013). Е-списание СОЦИАЛНА РАБОТА 2013 (1) брой 1, 4–29.
9. Механджийска, Г. (2012). Подходи и интервенции в социалната работа със семейства. Сборник доклади от конференция: Детето във фокуса на педагогическото взаимодействие и социалната работа, СУ „Св.Климент Охридски“. София.
10. Найнтингейл, Р. (2005). Социална работа с деца и семейства в общността: Ръководство по превенция и реинтеграция. Проект „Заведи ме у дома 2“, Русе: Save the Children, ЦБ П 3791.
11. Нунев, С. (2012). Актуални аспекти на образованието по социални дейности в контекста на стратегическото планиране за развитие на социалните услуги. сп. Педагогика, брой 2, ISSN 0861-3982.
12. Пенева, Л. (2006). Ранното детство – приоритет на медицината или педагогиката. София: Алианс Принт ЕООД – Месечно научно методическо списание, Година LIV, МОН.
13. Ставрева, П. (2019). Подходи и методи в работата на младежкия медиатор. МТСП – Център за развитие на човешките ресурси и регионални инициативи. www.hrdevelopmenteu.com
14. Стоянов, В. (2011). Психичен стрес в организацията. Варна, Университетско издателство ВСУ „Черноризец Храбър“.
15. Тагарева, К. (2017). Характеристика на майчинското отношение към децата в ранна възраст, Сб. доклади от интердисциплинарна научна конференция, Унив. издателство „Паисий Хилендарски“, Пловдив, 177 – 179.
16. Татъзов, Т. (2006). Основни изисквания за оптимизация на психичното развитие през ранното детство. София, изд. Алианс Принт ЕООД – Месечно научно методическо списание, Година LIV, МОН.
17. Закон за социалните услуги, в сила от 01.01.2020 г., Обнародван в ДВ. бр. 24 от 22 Март 2019 г., <https://www.mlsp.government.bg/index.php?section=POLICIESI&lang=&l=486>
18. Закон за закрила на детето, Обн., ДВ, бр. 99 от 20.11.2020 г. <https://www.mlsp.government.bg/zakoni>
19. Уницеф. (2010) Благосъстояние на децата в ранното детство в България, сборник доклади, Институт „Отворено общество“, София.
20. Уницеф. (2010) Благосъстояние на децата в ранното детство в България, сборник доклади, Институт „Отворено общество“, София.
21. Bornstein, R.F. (2005). The Dependent Patient: A Practitioner’s Guide. Washington, DC: American Psychological Association.
22. Elango, Sneha, Andrés Hojman, Jorge Luis García, and James J. Heckman. (2015). Early Childhood Education. Forthcoming, in Moffitt, Robert (ed.), Means-Tested Transfer Programs in the United States II. Chicago: University of Chicago Press.
23. Schaffer, H.R. (2000). The Early Experience Assumption: Past, Present and Future, International Journal Of Behavioural Development, 24, 1, pp. 5-14.
24. International Federation of Social Workers : <http://www.ifsw.org/f38000138.html/>
25. Hartman, A. & Laird, J. (1983). Family-centered social work practice, New York: Free Press.
26. Weiss, H. B., & Jacobs, F. H. (Eds.). (1988). Modern applications of social.
27. Kinney, J., Naapala, D., & Booth, C. (1991). Keeping Families Together: The Homebuilders Model, New York: Aldine De Gruyter.
28. UNICEF. (2018). Ending institutionalisation and strengthening family and community based care for children in Europe and beyond. Europe and Central Asia Regional Office Geneva.
29. UNICEF (2001) The State of the World’s Children. Документът е наличен на: <https://www.unicef.org>
30. UNICEF (2017). Office of Research – Innocenti. The Adolescent Brain: A second window of opportunity, Florence.
31. Vandembroeck, M., K. Lenaerts and M. Beblavý. (2018). Benefits of Early Childhood Education and Care and the conditions for obtaining them, Luxembourg: Publications Office of the European Union.
32. Woodhead, M. (2006). Changing perspectives on early childhood: theory, research and policy. International Journal of Equity and Innovation in Early Childhood, 4(2) pp. 1–4.